UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

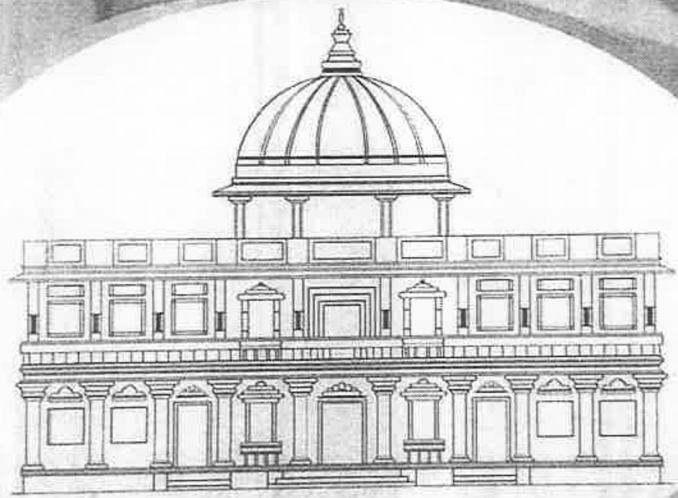

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

२७. साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा परस्पर सबंध / बाळासाहेब नारायण बोराडे, प्रा.डॉ.वाल्मिक आढावे १३१
२८. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीचे कथात्मक जाणीव संदर्भ / प्रा. सुभाष कदम १३५
२९. शेतकरी आत्महत्या : विशेष संदर्भ धुळे जिल्हा / प्रा.डॉ.संजय पाटील १३३
३०. अहिराणी भाषिक लोकसमूहाचे भौगोलिक स्थळ व काळानुसार बदलते स्वरूप /डॉ.सदाशिव श्रीराम सुर्यवंशी १४२
३१. साहित्य, समाज आणि संस्कृती / डॉ.अश्विनी भामरे १४५
३२. संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि महिला सबलीकरण /डॉ. सुवर्णा पंडित सुर्यवंशी १४९
३३. माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांमध्ये असलेल्या वाङ्मयीन अभिरूचीचा अभ्यास/डॉ.तुषार माळी १५३
३४. कवी वाहरु सोनवणे यांच्या कवितेतून दिसणारे आदिवासी जीवन/ प्रा.पाडवी अनिता, डॉ.माधव कदम १५८
३५. धुळे शहरातील ख्रिस्ती मिशनरींचे कार्य / प्रा. विजय साळुंखे १६२
३६. साहित्य, संस्कृती व समाज : परस्परसंबंध / डॉ. मधुचंद्र भुसारे १६६
३७. राष्ट्रसंत तुकडोजी यांच्या ग्रामगीतेतील सामाजिक व सांस्कृतिक विचार / डॉ.संजय खैरनार १७०
३८. तंजावरील मराठी लोकांची श्रद्धास्थाने व साहित्य / डॉ. एकनाथ फुटाणे १७४
३९. आदिवासी चरित्रामधील सांस्कृतिक दर्शन / डॉ. कुंदा कवडे १७९
४०. खान्देशातील माळी जातीच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास / श्री. संदिप मदाणे,डॉ.मनिषा कचवे १८३
४१. सद्यस्थितीतील भारतातील राजकीय संस्कृती / प्रा.डॉ.संदिप नेरकर १८६
४२. गोपाळ या भटक्या समाजातील लोकगीते / ललिता गोपाळ १९३
४३. खानदेशातील हाटकर या भटक्या जमातीच्या लोकगीतातून सामाजिक सांस्कृतिक जीवन / प्रा.डॉ.हिरालाल पाटील १९८
४४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारपृष्ठांवर संपृष्ठ झालेल्या दलित नाटकांचा आशय व आकृतीबंध/प्रा.डॉ.सुधाकर चौधरी २०३
४५. माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांना हिंदी विषय शिकवितांना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास / डॉ.गजानन खेकाडे २०७
४६. स्त्रियांचे सबलीकरण / डॉ.एन.एन.लांडगे २११
४७. मराठी आदिवासी साहित्य संस्कृती / डॉ.दीपक सूर्यवंशी २१५
४८. मराठी विज्ञानसाहित्य आणि समाजजीवन / डॉ.विलास धनवे २१९
४९. मराठा समाजातील महिलांचा राजकीय सहभाग: एक अभ्यास (धुळे जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)/प्रा.विजय सुर्यवंशी २२३
५०. ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आधुनिक प्रवाह / राहुल जाधव २२८
५१. साठोत्तरी मराठी साहित्यातील प्रादेशिक प्रवाह : एक शोध / प्रा. सुभाष जयसिंग कदम २३२
५२. कुणबी–मराठा समाजाची सामाजिक पार्श्वभूमी आणि या समाजातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग /प्रा.डॉ. संतोष एस.खत्री, राकेश भिमराव पाटील २३६
५३. शिरपूर शहरातील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास /डॉ.अरविंद बी.पाटील २४०
५४. संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारूडातील लोकतत्त्वे / स्वाती लवंगे, डॉ. दिलीप पवार २४४

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे,
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

मार्च विशेषांक : २०२२ पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

● संपादक मंडळ ●
• प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे • प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा • प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

● अतिथी संपादक ●
डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील
डॉ. दिपक दशरथ देवरे डॉ. निलेश एकनाथ पाटील

● प्रकाशक ●
श्री. संजय मुंदडा
कार्याध्यक्ष
इ.वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे-४२४ ००१
दूरध्वनी : (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००
संध्याकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

वार्षिक वर्गणी ₹ रु.५००/-
आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सुचना: संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक,ड्राफ्ट वगैरे ''संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ धुळे'' या नावाने पाठवावी

या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारुडांतील लोकतत्त्वे

स्वाती वासुदेव लवंगे
संशोधक विद्यार्थिनी
मराठी विभाग व संशोधन केंद्र,
के. टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक
मो. ९६६५३९८२५८/७७७५९८२५३४

डॉ. दिलीप पवार
संशोधन मार्गदर्शक
मराठी विभागप्रमुख व संशोधन केंद्र समन्वयक
के. टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये 'रूपकात्मक रचना' म्हणजे 'भारुड' हा वाङ्मय प्रकार लोकप्रिय करण्याचे कार्य संत एकनाथांच्या भारुडांनी केले. एक लोकप्रिय लोकनाट्यधर्मी वाङ्मयप्रकार म्हणून 'भारुड' ओळखले जाते. 'बहुरूढ ते भारूड' अशीच 'भारूड' शब्दाची उपपत्ती प्रसिद्ध आहे. लोकमानसात अस्तित्वात असलेल्या अलौकिक संकल्पना व त्याविषयीच्या लोकश्रद्धा, लोकरुढी-परंपरा, लोकसंकेत, लोकसमज, लोकभ्रम या स्वरुपाच्या लोकतत्त्वांना आपल्या भारुडांमधून संत एकनाथांनी स्थान दिल्यामुळे संत एकनाथांचे 'भारुड' अधिक लोकप्रिय ठरले. याच गृहितकाच्या आधारे संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारुडांतील लोकतत्त्वांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून येथे केला आहे.

संत एकनाथांच्या भारुडांचे विषय :

संत एकनाथांच्या भारुडांचे विषय तसे विविधांगी स्वरूपाचे आहेत. लोकसंस्कृतीचे उपासक असणारे बाळसंतोष, वासुदेव, गोंधळी, वाघ्या-मुरळी, भराडी, जोशी, पिंगळा (पांगुळ) यांना त्यांच्या भारुडांत स्थान आहे तसेच विविध लोकदेवता - महालक्ष्मी, मरीआई, सटवाई, यल्लमा, अंबा, गोंधळ, मेसाबाई, जोगवा, डाका, जरीमरी हा देखील भारुडांचे विषय आहेत. भूत लागणे, भूतबाधा होणे, भुताने झपाटणे तसेच सर्प, विंचू, बैल, गाय, कुत्रे, पाखरू, पिंगळा, वटवाघूळ, टिटवी, पोपट यासारखे पशु-पक्षी, प्राणी, सण-उत्सव, खेळ असे विविधांगी विषय संत एकनाथांच्या भारुडांतून येतात. या भारुडांतून लोकजीवनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडते, लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते.

लोकतत्त्व संकल्पना :

संस्कृती आणि लोकसाहित्याच्या अभ्यासातून पुढे आलेली 'लोकतत्त्व' ही संकल्पना समजून घेताना या संकल्पनेतील 'लोक' हा महत्त्वाचा घटक ठरतो. तो आदिम जीवन जगणाऱ्या जनसमूहाशी निगडित आहे. इंग्रजीतील folk या शब्दा साठी तो वापरला जातो. परंपरेने जीवन व्यतीत करणाऱ्या अनागर समूहाचे 'लोक' हा शब्द प्रतिनिधित्व करतो. डॉ. म. सु. पगारे लिहितात, folk elements म्हणजेच लोकांची पायाभूत तत्त्वे, मूलतत्त्वे, ही अकृत्रिमतेशी संबंधित असतात. (लोकांची मूलतत्त्वे) चा संबंध माणसांच्या संदर्भात तपासणे म्हणजे त्यांच्या सुरुवातीपासूनच्या आदिम सांस्कृतिक घटकांचा परिचय करून घेणे होय.१ तर सौ. अनिता मुजुमदार लोकतत्त्व संकल्पनेविषयी लिहितात, माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण परंपरेने केलेली असते. त्यामुळे त्याच्या अनुभवाचा आविष्कार होत असतांना त्यात "folk elements" म्हणजेच 'लोकतत्त्वे' प्रकट होत असतात. म्हणजेच आदिम अवस्थेतील माणसाच्या विकसित होत जाण्याच्या कालपरंपरेतील अनुभवांच्या आधारे विविध क्षेत्रातील जे ज्ञान पिढ्यानपिढ्या एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे परंपरेने चालत येते त्या ज्ञानाला किंवा त्या ज्ञानाच्या आधारे निर्माण झालेल्या तत्त्वांनाच 'लोकतत्त्व' म्हणता येईल.२ लोकसाहित्याचे अभ्यासक शरद व्यवहारे यांनी लोकतत्त्वांविषयी लोकसंस्कृतीच्या अविभाज्य घटकांना 'लोकतत्त्व' म्हणता येईल. परंपरा, रूढी, प्रथा, लोकविश्वास, विधी, शुभअशुभाच्या कल्पना इ.तून लोकतत्वांचा प्रत्यय येतो. तेव्हा असे विचार, अशी तत्वे, अशा भावना की, ज्या

लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीत सहाय्यभूत झाल्या त्यांना 'लोकतत्त्व' म्हणता येईल.' असे मत नोंदविलेले दिसते. हिंदीतील लोकसाहित्याचे अभ्यासक सत्येंद्र यांनो जो एक परंपरा के प्रभाव में जीवित रहता है. ऐसे लोक की अभिव्यक्ति में जो तत्त्व मिलते है वह 'लोकतत्त्व' कहलाते है, अतः कहा जा सकता है की. लोक. बौद्धिक चेतना. संस्कृत तथा परिष्कृत रुचीवाले मनुष्य के समुदायसे इतर अभिजात संस्कार एवं शिक्षा से ही एक ऐसा समुदाय है. जो आदिम प्रवृत्तीयों तथा परंपराओ की धारा मे बहता हुआ अकृत्रिम जीवन जीने में विश्वास रखता है: ऐसे लोक की अभिव्यक्ती जीन तत्त्वो के माध्यम से होती है वे 'लोकतत्त्व' कहलाते है.'

वरील अभ्यासकांच्या मतांवरून लोकतत्त्वांचे स्वरूप स्पष्ट होते. लोकतत्त्वे ही अकृत्रिम असतात. ती अनुभवाधिष्ठित असतात. आदिम सांस्कृतिक घटक परंपरेने एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होताना कालानुक्रमे त्यात बदल संभवू शकतो. मात्र काही तत्त्वे हा कालपरत्वे टिकून राहतात. संस्कृतीच्या (विकसित होण्याच्या पूर्वस्थितीतील) लोकसंस्कृतीच्या सर्वच घटकांना 'लोकतत्त्व' म्हणता येईल. लोकनिर्मित सर्वच घटकांचा 'लोकतत्त्व' या संकल्पनेत समावेश करता येणे शक्य आहे. लोकसमज, लोकश्रद्धा, लोकवैद्यक, लोकनाट्य, लोककथा, लोककथागीते यासारखी समूहमनाचा आरसा असणाऱ्या सर्वच परंपराधिष्ठित घटकांना लोकतत्त्व ही संकल्पना नामावून घेते. या लोकतत्त्वविषयक संकल्पनेच्या आधारे संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारूडांतील लोकतत्त्वांचा शोध घेता येतो. प्रस्तुत शोधनिबंधातून केवळ संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारूडांतील लोकतत्त्वे अशी मर्यादा निश्चित केलेली आहे.

संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारूडांतील लोकतत्त्वे :

संत एकनाथ यांनी आपल्या भारूडांमध्ये विविध घटकांना स्थान दिले आहे. पशु-पक्षी, प्राणी यांनाही आपले काव्यविषय करून त्यांच्या रुपकातून अध्यात्म ज्ञान देण्याचे कार्य संत एकनाथांनी केलेले आहे. सर्प, विंचू, बैल, गाय, कुत्रे, पाखरू, पिंगळा, वटवाघूळ, टिटवी, पोपट यासारखे पशु-पक्षी, प्राणी व त्यांच्या संदर्भात लोकसांस्कृतिक घटक, लोकश्रद्धा, लोकसमज, लोकमानस, लोकवैद्यकासंदर्भातील श्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम आणि संहिता सादरीकरणातील लोकनाट्य, लोकलयींचा वापर या स्वरूपाचे लोकतत्त्वे या प्राणीविषयक भारूडांमधून आलेली दिसतात.

विंचू :

संत एकनाथांचे 'विंचू' हे भारूड प्रसिद्ध आहे. 'कामक्रोध'रू विंचवाचा डंख हादेखील प्रत्यक्षातील विंचवासारखाच विषा असल्याचे संत एकनाथ म्हणतात.

विंचू चावला वृश्चिक चावला । कामक्रोध विंचू चावला । त
घाम अंगासी आला ।।धृ।।
पंचप्राण व्याकुळ झाला । त्याने माझा प्राण चालिला । सर्वांगा
दाह झाला ।।१।।
मनुष्य इंगळी अति दारूण । मज नांगा मारिला तिनें ।
सर्वांगी वेदना जाण । त्या इंगळीची ।।२।।
ह्या विंचवाला उतारा । तमोगुण मागें सारा ।
सत्वगुण लावा अंगारा । विंचू इंगळी उतरे झरझरां ।।३।।
सत्त्व उतारा देऊन । अवघा सारिला तमोगुण ।
किंचित राहिली फुणफुण । शांत केली जनार्दनें ।।४।।५

कृषीसंस्कृतीमध्ये शेतामध्ये काम करत असताना अनेकदा अ विंचू चावण्याच्या, सर्पदंशाच्या घटना घडत असतात. वि चावल्यावर सर्वांगाचा होणारा दाह व त्यामुळे अगदी डोळ्यास काजवे चमकणे, प्रत्यक्ष मृत्यू येतो की काय? अशी भीती वाट यासारखे अनुभव येत असतात. प्राचीन काळापासून विंचू चाव की, मांत्रिकाकडे जाऊन विंचू उतरविणे; हा प्रकार आपल्या अस्तित्वात असलेला दिसतो. ज्या कुणाला विंचू उतरवता त्यांना विंचू चढवताही येतो असाही एक समज आपल्याकडे अ वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विंचू चावल्यानंतर काही क्षणातच त्य दाह अतिशय तीव्र असतो व त्याचे विष जसे रक्तामध्ये साम जाते; तस तसे अंग जड पडणे व सर्व अंगभर दाह जाण प्रत्ययास येते. विंचू किती मोठा आहे व त्याने मारलेला डंख किती प्रमाणात विष त्याने सोडलेले आहे त्यावरही त्या वेदं तीव्रता असते. विंचू उतरविणारा मांत्रिक विंचु चावल्यास ठिकाणी झाडपाल्याचे औषधी लावत असतो. तसेच आयुर्वे जडीबुटी खाऊनही हे विष उतरवण्याच्या लोक वैद्यकाच्या प आपल्याकडे अस्तित्वात असलेल्या दिसतात.

...ने विंचू/सर्प यांचे विष उतरते असाच लोकसमज आपल्या ...त आहे. प्राचीन काळात मंत्रशक्तीच्या माध्यमातून आत्मशक्ती, ...जागृत करण्यासाठी यातुश्रद्धा अस्तित्वात आलेल्या होत्या. ...विधींच्याच्या संदर्भात डॉ. तारा भवाळकर लिहीतात, यातुश्रद्धा ...संस्कृतीच्या आदिपर्वात तरी समूहमनाची श्रद्धा होती. निसर्गाशी ...उग्र संघर्ष करीत असताना मानवी देह अपुरा पडतो. हे प्रथम ...त्याने असणार. परंतु देहशक्ती अपुऱ्या पडल्या तरी मनःशक्ती ...प्रबळ होत्या. एकूण सृष्टीवर ताबा मिळविताना अन्य ...तीच्या आधाराची माणसाला गरज वाटली. मध्ययुगीन ...श्रद्धावस्थेत दुबळ्या माणसाला 'देव' आणि तज्जन्य 'धर्म'- ...ने मोठाच आधार दिला. तत्पूर्वावस्थेत अजून 'देव' मानवी ...ला जाणवला नव्हता. तर जाणवली ती सृष्टिव्याप्त यातुशक्ती ...ति मानवी सामूहिक मनाच्या आवाहनाने ती शक्ती मानवी देहाश्रयी ...इष्टसिद्धी घडवून आणते हा तिच्यावरील दृढविश्वास ! ही ...शरीराश्रयी झाली की आपोआप तिच्या सामर्थ्याने भोवतालच्या ...स्थितीवर ताबा मिळवता येतो. मात्र तिला समूहाने विशिष्ट ...खेचून घेणे भाग असे. हे विशिष्ट प्रकार म्हणजे यातुविधी. ...माचा देह हे प्रभावी साधन - शक्ती खेचून घेणारेही आणि ...टोणारेही. समूहाने विशिष्ट ताल-स्वर-लयीत विशिष्ट शब्दांनी ...पुन्हा आवाहन करावे. स्वाभाविकच समूहाच्या ताल-लय- ...नी देह साथ देऊन हावभाव करू लागले. समूहाच्या शब्दनादांना ...चे ताल-पदन्यास आणि लयबद्ध हालचाली एकरूपतेने साथ ...लागल्या. करतलध्वनींनी समूहाच्या शब्दध्वनींची आणि देहांची ...एकरूप करण्यासाठी ताल धरला. हे सगळे अगदी अनायासे, ...समूहाच्या अंतर्मनीं सहज उत्स्फूर्तपणे घडत गेले. इष्ट ...मिवासनासिद्धीसाठी करावयाच्या समूहविधींचे आद्य रूप काहीसे ...से होते. यातील शब्दांची विशिष्ट ताल-लय-सुरातील आवर्तने उत्तरकालीन मंत्राचे आद्य रूप, शरीराच्या हालचाली हे कृतींचे ...आद्य रूप आणि करतलध्वनी हे संगीताच्या साथीचे आद्य रूप ...य.'

विंचू उतरणे किंवा साप उतरवण्याच्या पद्धतीत देखील विशिष्ट ...ल-लय-सूर यातील आवर्तने व त्यामुळे त्या विंचू चावलेल्या ...क्तीला मिळालेला मानसिक आधार, तसेच जडीबुटी व वनौषधी ...चा एकत्रित परिणाम यातून विंचू उतरत असे. संत एकनाथांनी लोकांच्या या लोकभावनेचा आधार घेऊन कामक्रोधरूपी विंचू चावल्याने होणारा सर्वांगाचा दाह व मनुष्यपणाच्या अहंकारातून सर्वांगी उठणारी वेदना, सत्वगुणाच्या अंगाऱ्याने शांत होईल व राहिले-साहिले मी पणाचे विष गुरूकृपेमुळे उतरून जाईल अशी ग्वाहीच विंचू या भारूडातून दिली आहे. लोकसमज, लोकश्रद्धा, लोकवैद्यक याबरोबरच या भारूडाच्या सादरीकरणातील लोकनाट्य व सादरीकरणावेळी होणाऱ्या समूहगानात लोककथा गीतासारखी मूळ संहितेच्या बाबतीत घेतलेले स्वातंत्र्य, स्थळ-काळपरत्वे लोकसमूहागणिक पडणारा फरक या अनुषंगानेही लोकतत्त्वांचा आढळ या भारूडातून दिसून येतो.

सर्प :

या भारूडा मधूनही सर्प चावल्यानंतर लहरी येणे, तोंडाची चव बदलणे, मळमळ होणे, डोळे जड पडणे, अंग जड होणे या स्वरूपाचा लोकानुभवाचा व सर्प उतरवण्यासाठी मांत्रिक किंवा गारोडी बोलावणे व त्याने अंगाला विभूती लावणे, डोळ्यात अंजन घालने या स्वरूपाच्या लोकश्रद्धा व लोकवैद्यका संदर्भातील लोकतत्त्वीय अनुभवाचा वापर 'सर्प' या भारूडातून संत एकनाथ करतात.

स्वरूपमंदिरी होतें मी एकली । माया सांज वेळ अविद्येचे बिळीं ।
माझें तुझें चालतां पाउलीं । मोहोभुजंगे धरिली करांगुळी ।।१।।
लोभसर्प डंखला करूं काय । जड झाला पाय ।
आशालहरी तापला माझा देह । तृप्ति वारा घाली वो गुरूमाय ।।२।।
विषय निंब बहु गोडिये आला । भजनमूळ तो मज कडू झाला ।
विरहनीचा गळां झेंडु आला । असत्य अशुद्धाच्या येताती गुरळ्या वो ।।३।।
कामिनीकामाची डोळांआलें पित्त । रसस्तुतिनिंदा काळे झाले दांत ।
विकल्पवासनेच्या मुंग्या धांवत । स्त्रीपुत्रलोभें जीवा पडली भ्रांत ।।४।।
मीतूंपणाची थोर आली भुली । मी येथें कोण वोळखी मोडली ।
अहं विवेकें काया जड झाली । सदुरू गारुडी बोलवा माउली ।।५।।
गुरू गारुडी आला धाउनी । बोधवैराग्याचे पाजिलें पाणी
विवेकअंजन घातलें नयनीं । सोहंशब्द वाजवी नामध्वनी ।।६।।
मिथ्याभूतमय अवघी ब्रह्मस्थिती । अभंगस्वरूपीं लाविली विभूती ।
उतरला सर्प । निवारली भ्रांती एका जनार्दनीं आलीसे प्रचीती ।।७।।'

अविद्येच्या बिळातून येऊन मोहरूपी सर्पाने डंख केल्यामुळे शरीराला लहरी येत आहेत. शरीर तापले आहे. अंग जड झाले

आहे. विषयरूपी निंब गोड लागत आहे; मात्र भजनरूपी गूळ हा कडू झाला आहे. त्यामुळे वित्तहानीचा झेंडू आलेला आहे. असत्य आणि अशुद्ध याची मळमळ होते आहे. अशी लक्षणे असलेल्या सर्पाला उतरवण्यासाठी गुरुरूपी गारुडी धावून आला त्याने बोध वैराग्याचे पाणी पाजले. विवेक रुपी अंजन डोळ्यात घालून 'सोहं' शब्दरूपी मंत्र म्हणून व अंगाला अभंग स्वरूपाची 'विभूती' लावून हा सर्प उतरवल्याचे संत एकनाथ सांगतात. प्राचीन काळापासून गुरु भक्तीची थोरवी आणि गुरूचे महत्त्व आपणाकडे सांगण्यात येते. गुरूच्या शिकवणुकीतून प्राप्त झालेला विवेक, ज्ञान, वैराग्य हे मोह आणि विषय वासनांचा निरास करणारे ठरते. या स्वरूपाच्या अध्यात्मिक प्रबोधनासाठी साप चावल्यानंतरचे लोकानुभव व साप उतरवण्यासाठीची गारुड्याबद्दल लोकश्रद्धा आदि लोकतत्त्वांचा वापर संत एकनाथांनी येथे केलेला दिसून येतो. खरे तर साप किंवा विंचू हे विषारी आणि बिनविषारी अश्या दोन प्रकारात मोडतात. मात्र साप किंवा विंचू चावल्यावर तो विषारीच असेल अश्या भीतीमुळेही मृत्यू येऊ शकतो. अश्या सर्पदंश झालेल्या व्यक्तीला मानसिक आधार मिळावा म्हणून अजूनही ही लोकश्रद्धा लोक जपून आहेत मात्र केवळ मांत्रिकाकडे सर्प उतरविल्यामुळे दवाखान्यात न गेल्यास व सर्प विषारी असल्यास अशी लोकश्रद्धा जीवघेणी ठरू शकते.

पांगुळ/पिंगळा :

पिंगळा हा एक पक्षी आहे तसेच त्याच्या नावावरून आलेली एक भिक्षेकरी भटकी जमात देखील आहे. एका लोकमान्यतेनुसार सूर्य देवाचा सारथी 'अरुण' हा पांगळा मानला जातो. तो या जमातीचा 'आद्यपुरुष' किंवा 'आराध्य' मानला जातो. त्याचे प्रतिनिधी म्हणून हे पिंगळा जमातीचे भिक्षेकरी सकाळी सूर्योदयाच्या आधीच भिक्षा मागायला दारात येतात. 'धर्म जागोड धर्म जागोड' असं म्हणून भिक्षा मागतात. कधी कधी हे पिंगळे पहाटेच्या वेळी एखाद्या झाडावर किंवा भिंतीवर बसलेले दिसतात. तेथूनच ते येणाऱ्या जाणाऱ्यांकडून दान मागतात. खांद्यावर घोंगडी, धोतर, डोक्यावर रंगीबेरंगी चिंध्यापासून बनवलेली टोपी व काखेला झोळी असा त्यांचा पोषाख असतो. त्यांच्या हातात घुंगराची काठी आणि कंदिल असतो. महानुभावांच्या लीळाचरित्रात, तसेच नामदेव ज्ञानदेवांच्या साहित्यात पिंगळ्याचे उल्लेख आढळतात. हे पिंगळे मुख्यत्वेकरून महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात आढळतात. त्यांच्या बायका गोधड्या शिवतात. धोंगड्या विणतात व त्या विकून व पिंगळ्यांनी मागून आणलेल्या भिक्षेवर आणि दानावर त्यांचा गुजर चालते.[८] या पिंगळा जमातीला पिंगळा या पक्षाची भाषा समजते व त्या आधारे हे पिंगळा जोशी लोक भविष्य सांगतात असं म्हटले जाते. त्याच बरोबर 'पिंगळा' हा पक्षी ज्या घरा वर बसून ओरडतो त्या घरातील मृत्यूची तो पूर्व कल्पना देतो; असा लोकसमज आहे. संत एकनाथ देखील या लोकसमजाच्या आधारे पिंगळा भारूडाच्या माध्यमातून अध्यात्मिक रूपक मांडताना दिसतात.

वरल्या आळींच्यांनो दादा सावध ऐका ।
गाव हा पाचांचा यासी भूलू नका ।
पिंगळा बोलतो बोला ख तुम्ही सांडा गलबला ।।१।।
डुग डुग डुग दादा डुग डुग डुग दादा ।।ध्रु.।।
चिलबिल चिलबिल ख बोली बोलतो बोलें
अर्थ पाहता दिसे सखोल ख ब्रह्मविष्णूमहेश भुलले सकळ ।।२।।
चिल्यापिल्यांच्या भारा ख हाचि सांडा पसारा ।
गुंतले याची हाव धरुनी विचारा ।
तुलमिल तुलमिल करती नारी आणि नर ।।३।।
विचक्षण तोचि जाणे येथील अर्थ ।
येरा न कळे आपआपुला स्वार्थ ।
शरण एका जनार्दनी न सांडी हा पंथ ।
तुटेल खुंटले अवघे जाहले एक येथ ।।४।।[९]

पारंपरिक पद्धतीने मानवी वस्ती ही नदीच्या खोऱ्यात विकसित झाली. विशेषतः ग्रामरचनेचा संदर्भ या भारूडातून आलेला आपणास दिसून येतो. गावाची रचना पाहता गावाच्या मध्यभागी वरच्या आळीत गावातील पाटील, कुलकर्णी व उच्चभ्रूंची वस्ती असते. येथे संत एकनाथ वरल्या आळीचे दादा म्हणजे अध्यात्मिक दृष्ट्या जे ज्ञानी साधक आहेत. त्यांना शरीर नश्वर असल्याची जाणीव करून देतो. पंचमहाभूतांनी बनलेले हे शरीर नाशिवंत असून वासनेच्या द्वारे माणूस हा संसार निर्माण करतो आणि मी, माझे, आपले या मोहात, मायेत गुंतल्याने संसाराचा गाडा ओढण्याचा आयुष्यभर प्रयत्न करतो. त्यातून विविध दुःख माणसाच्या वाट्याला येतात. या भारूडातील पिंगळा 'डुग डुग डुग डुग' असा आवाज करतो. हा त्याच त्याचं ओरडणं मृत्यूची चाहूल देणे आहे. तर 'चीलबिल चीलबिल' हे पिंगळ्याचे ओरडणे हे खरे तर त्याच्या पिल्लांसाठीचे आहे. मात्र त्यातून हा पिंगळा संसारातील नात्यागोत्यामध्ये माणुस कसा गुरफटतो हे दाखवणारे आहे. खरे तर पिंगळा हा त्याचे अन्न मिळवण्यासाठी आरडाओरडा करत असतो. तो घरावर बसल्यानंतर किंवा घराशेजारील झाडावर बसल्यानंतर अंधश्रद्धेतून लोक त्याला हाकलण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे तो चीलबिल चीलबिल ओरडतो. पुन्हा त्याच झाडावर येऊन बसतो मात्र हा पिंगळा ओरडला की घरात मृत्यू येतो हा लोकभ्रम चालत आलेला दिसतो. पिंगळा पक्षाच्या ओरडण्यातील लोकभ्रम येथे नाथांनी रुपकासाठी वापरलेला दिसतो.

वटवाघुळ :

'वटवाघुळ'च्या संदर्भात 'जी स्त्री जेवण वाढताना भेदभाव करते; तिला 'वटवाघुळ' चा जन्म मिळतो असाही एक समज आहे. खानदेशात जी स्त्री पतीच्या आधी जेवण करते तिला वटवाघुळ'चा जन्म मिळतो असाही लोकसमज असलेला आढळतो. वटवाघुळ झाडाला लटकलेली असते. त्यामुळे जेव्हा ती विष्ठा करते तेव्हा ती पुन्हा तिच्या तोंडात पडते असा समज आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांवरील बंधने कठोर करण्याच्या भूमिकेतून अशा प्रकारच्या लोकधारणा परंपरेत पहावयास मिळतात. संत एकनाथांच्या 'वटवाघूळ' या भारूडात, पंक्तीत वाढताना भेद केल्याने वटवाघुळाचा जन्म मिळतो असा लोकसमज हा पंक्तीभेद मिटविण्याचा पुरस्कार देणारा आहे.

...वों पंक्तीस केला भेद । नाहीं अंतःकरण शुद्ध । झालें वटवाघूळ ...द्ध ।। १ ।।
...टवाघूळ झालें बाई । करावें काई । उपाय नाहीं ।।ध्रु ० ।।
...टवाघळीचा जन्म घेऊन । घेतलें उफराटें टांगून । तोंडीं नरक ...ला जाण ।।२।।
...टवाघळीची यातना मोठी । लक्ष चौऱ्याऐंशी कोटी ।
...गिल्या जन्ममरणाच्या तुटल्या गांठी ।।३।।
...का जनार्दनीं वटवाघूळ झालें । सद्गुरूला शरण गेलें । जन्ममरण ...चविलें ।।४।।[१०]

अश्या पद्धतीचे पक्षांविषयीचे लोकसमज अस्तित्वात असलेले ...सतात. तसेच पक्षांच्या संदर्भातील शुभ-अशुभाच्या कल्पना या ...पल्याकडे पूर्वापार चालत आलेल्या आहेत. कावळ्याचं घरावर बसून ओरडणं शुभशकुनी मानले गेलेले आहे. घरी कोणीतरी पाहुणा येणार असा शकुन 'कावळा' सांगतो, 'पैल तो गे काऊ कोकताहे. शकुन गे माये सांगताहे' ही संत ज्ञानेश्वरांची विराणी आहे. त्यातू अशाच लोकश्रद्धेचे दर्शन घडते. मात्र 'पिंगळ्या'चे ओरडणे किंव 'टिटवी'चे घरावर बसून ओरडणे, 'घार' किंवा 'ढोक' या पक्षां गावावर घिरट्या घालणे ही मात्र अशुभ लक्षणे मानली जातात.

टिटवी :

संत एकनाथांच्या भारूडातील 'टिटवी' ही गावावर घिरट्य घालते आणि त्यामुळे गावातील एकूण एक व्यक्ती मृत्यू पावेल असे वर्णन आलेले आहे. 'मृत्यू' ही अटळ गोष्ट आहे. 'मृत्यू कोणातही भेद करत नाही. त्यामुळे माणसाने भेद करण्यातून कार हाशील होईल? मृत्यूनंतर सर्वांचे ठिकाण एकच ही जाणीव सामाजातील उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, कुळकर्णी-देशमुख- चौगुला-नाईक असा सारा भेद मिटविणारी जाणीव आहे. य आशयाचे असलेले हे भारुड 'टिटवी' विषयक असलेल्य लोकभ्रमामुळे आलेले रूपक ठरते.

एक ग्रामावरी जाऊन । एक नदीतीर पाहून तेथें टिटवी करी शयन ।
दोन्ही पायांत खडा धरून गा ।।१।।
टिटवी यमाची तराळीण । टिटाव टिटाव टिटाब । तीड तीड तीड जाणगा ।।ध्रु ०।।
मरेल चौगुल्याची सून । पाटलाचे चौघेजण ।
कुळकर्ण्याची लाडकी सून । आतां गावांत राहिले कोण गा ।।२।।
देशमुख देशपांडे चौधरी जाण । शेटे महाजन नेईन ।
चौगुल्याचे जवळ मरण । आतां गावांत नाहीं कोण गा ।।३।।
नाईक वाड्यासी आता धरी । शेलकी देशमुखाची पोरी ।
याची गणना कोण करी । आतां गावांत नाहीं थोरी गा ।।४।।
आतां गांव वचने हीन सारा । केवढा टिटवीचा दरारा ।
गांवांत हिंडता चुकेल फेरा । महारामांगांचा तुला आसरा गा ।।५।।
लव्हार सुतार बलुते बारा । माळी तेली वाण्यास दरारा ।
सुनेकरासी दिधला धारा । म्हणोनी हरिभजन करा गा ।।६।।
आतां नाहीं कोणासी कोण । शेवट मारीन मी नेऊन
माझे संगती मांगीण । एका जनार्दनीं लहान थोरपण गा ।।७।।[११]

पक्ष्यांच्या संदर्भातील या शुभ-अशुभाच्या संकल्पनांविषयी मधुकर वाकोडे लिहितात, ही पक्षीदुनिया विविधरंगी, लोभस आणि

[illegible] आहे. [illegible] प्रत्येक पशू परंतु मानवाने आपल्या [illegible] शुभ आणि अशुभ असे पक्षी मानले; [illegible] दिसून येते. चिमणी, [illegible], [illegible], चक्रवाकी, [illegible], आणि पारवुडी यांच्याविषयी [illegible], टिटवी, [illegible], [illegible], बक, बट्टी ([illegible]) यांच्या विषयी तुच्छतेची भावना लोकमानसात दिसते. या पक्षांतील [illegible], राजहंस, चक्रवाक, [illegible], चंडोल कुकडी (भारद्वाज), चास्मोर ([illegible]), सुतारपक्षी, बदक, यांच्याविषयी प्रीती तर कावळा, [illegible], [illegible], ढोक (गिधाड), घार, [illegible] यांच्याविषयी अप्रीती [illegible] दिसते.

मानवाने काही [illegible] जशी आपली आवड नावड पक्षी [illegible]विषयी ठरविली; तद्वत त्या त्या पक्ष्यांचा स्वभावधर्मही यास कारणीभूत झालेला दिसून येतो. किटक वेचून, टिपून खाण्याची किंवा मृत पशुपक्ष्यांचे मांस भक्षण करण्याची सहज जन्मजात प्रवृत्ती सर्वच पक्षी जातीत दिसते. परंतु स्वच्छता पाळण्याची जी मूलभूत आवड चिमणी, साळुंखी, लांडोर, पारवुडी, चक्रवाकी, पोपट, राजहंस, चक्रवाक, भारद्वाज, खंजन, यांच्या ठिकाणी दिसते ती घार, कावळा, ढोक, बदक, यांच्या ठायी आढळत नाही.

टिटवीने गावावर चक्कर टाकणे, घार आणि ढोक यांनी बहुसंख्येने गावावर घिरट्या घालणे ही अशुभ लक्षणे मानली जातात. कावळा, घार, ढोक हे पक्षी मृतपशूंचे ज्या पद्धतीने लचके तोडतात त्यात लोकांना गलिच्छपणा, घाणेरडेपणा जाणवल्यास गैर काय ? स्वाभाविकच यांना लोकमानसाने पारंपारिक दृष्टीनुसार शूद्र लेखून वर्णनप्रसंगी निम्न श्रेणीचा दर्जा दिला. प्रचलित जाती व्यवस्थेच्या वर्गीकरणाचा तो परिणामच मानावा लागतो.१२ नदी तीरावरील झाडांवर असणारी ही टिटवी एक निद्रिस्त पक्षी आहे पण क्वचित प्रसंगी ही टिटवी गावावरून ओरडत उडत असते व त्यावेळी गावात हमखास मृत्यू होतो अशी लोकधारणा आहे. ती यमाची तराळीन म्हणजे संदेशवाहक आहे असा लोकसमज आहे. असे अनेक लोकसमज पशुपक्ष्यांचेबाबतीत असलेले दिसतात. उदा. गावातील कुत्रे विशिष्ट पद्धतीने हेल काढून रडायला किंवा ओरडायला लागले की त्यांना यम दिसतो असाही एक समज आपल्याला दिसून येतो.

थोडक्यात संत एकनाथांच्या प्राणीविषयक भारुडातून लोकसमज, लोकश्रद्धा, लोकवैद्यक यावरोबरच या भारुडांच्या सादरीकरणातील लोकनाट्य व सादरीकरणावेळी होणाऱ्या समूहगानप्रसंग लोककथागीत सादरीकरणासारखे मूळ संहितेच्या बाबतीत घेतले स्वातंत्र्य. त्यात स्थळ-काळपरत्वे लोकसमूहागणिक पडणारा फर या अनुषंगानेही लोकतत्त्वांचा आढळ संत एकनाथांच्या भारुडात दिसून येतो. प्राणीविषयक श्रद्धा-अंधश्रद्धा. शुभ-अशुभाच्या कल्प व त्याविषयी लोकमानसात असलेले लोकसमज, लोकभ्रम स्वरूपाची लोकतत्त्वेही आढळतात. या लोकतत्त्वातील श्रद्धा अंधश्रद्धांचा पुरस्कार करणे मात्र संत एकनाथांचा हेतू नाही त लोकमानसातील लोकतत्त्वांचा वापर करून अध्यात्म आणि भक्तिमा लोकांना सहजसुलभ करून सांगण्याचा त्यांचा हेतू स्पष्टच दिसतं अध्यात्माचे स्वरूप हे मानवी मनाला वैयक्तिक आणि सम जीवनासाठी संस्कारित करणारे आहे हे लोकांना कळावे यासाठी या लोकतत्त्वांचा वापर करतात.

संदर्भ सूची :

१. पगारे (डॉ.) म. सु., अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्त्व इहवाद आणि लोकभाषा, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव. द्वि.आ. १६ २००३, पृ.क्र. ४६.
२. मुजुमदार (सौ.) अनिता, प्राचीन मराठी वाङ्मयाती लोकतत्त्व, सविता प्रकाशन औरंगाबाद, प्र.आ. १९८८, पृ.क्र. १
३. व्यवहारे (डॉ.) शरद, लोकसाहित्य संकल्पना व स्वरू कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, जानेवारी १९९९, पृ.क्र. १३.
४. गुप्त (डॉ.) गणपतीचंद (संपादक), हिंदी भाषा एवं साहि विश्वकोश, ऍटलांटिक पब्लिशर्स,प्र. आ. १९९५, पृ.क्र. १०२४.
५. संत एकनाथांची गाथा – अभंग क्र. ३७९०.
६. भवाळकर (डॉ.) तारा, 'लोकसंचित', राजहंस प्रकाशन पु प्र.आ. २५डिसेंबर१९८९, पृ.क्र.२१०.
७. संत एकनाथांची गाथा – अभंग क्र. ३७८७.
८. www.mr.m.wikipedia.org/wiki/पांगु दि.८ डिसेंबर, २०२१.
९. संत एकनाथांची गाथा – अभंग क्रमांक ३७८२
१०. तत्रैव, अभंग क्र. ३७८४.
११. तत्रैव, अभंग क्र. ३७८५.
१२. वाकोडे मधुकर-'लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती सप्टेंबर १९९४, पृ. ३ ७५-७६

--*